

10. Плющ М.Я. Прикладковий компонент у структурі простого ускладненого речення // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту імені М.П.Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики й лексикології української мови. Вип. 1. – К., 2005. – с. 3-8.
11. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. I–II. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.
12. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка Изд. 2-е.– М.: Высш. школа, 1968. – 320 с.
13. Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т. II. Синтаксис. – 709 с.
14. Слинсько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
15. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
16. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
17. Словник української мови. – В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

А.В.Висоцький

ПОВЕРХНЕВА І ГЛИБИННА СТРУКТУРА РЕЧЕННЯ

Проблема зв'язку між синтаксисом і семантикою займає важливе місце в сучасних лінгвістичних дослідженнях. Фундаментальним для синтаксису поняттям синтаксичної функції є передусім поняття відношення між словами в будові речення. У структурі речення наявні два типи синтаксичних відношень – відношення поверхневі, тобто формально безпосередньо виражені (морфологічно, порядком слів та іншими засобами), і глибинні, які визначаються шляхом зіставлення відповідного речення з іншими, семантично ідентичними реченнями тієї ж мови, що відображають суттєві смислові зв'язки між їх елементами. При цьому важливо, що різні за поверхневою структурою синтаксичні конструкції можуть мати однакову глибинну структуру. Наприклад, конструкції *Студенти склали екзамен; Те, що студенти склали екзамен...; Складання екзамену студентами ...; Склавши екзамен, студенти ...; (Студенти,) які склали екзамен ...* розрізняються за своєю поверхневою структурою, але всі вони мають однакову глибинну структуру, яку можна позначити приблизно як (студент + множина) + { (складати + доконаний вид + минулий час) + екзамен}. Єдність глибинної структури відповідних конструкцій базується, по-перше, на тотожності їхнього морфемного складу, по-друге, на тотожності основних семантико-синтаксичних відношень між дієсловом-дією та його актантами (суб'єктом і об'єктом дії). Відмінність між ними полягає, по-перше, в різному характері поверхневих синтаксичних зв'язків між компонентами відповідних конструкцій (зв'язок підрядний, предикативний та ін.) і, по-друге, в різних способах включення (embedding) цих конструкцій в будову синтаксичних конструкцій вищого порядку (“матричних”). За висловленням О.І.Москальської, поверхнева структура

речення - це форма форми, оскільки як структура смислу речення (це і є глибинна структура) сама є формою, в яку „одягається” думка на відповідному етапі кодування її засобами мовлення. Семантична модель речення – це той чи інший стереотип структурування смислу речення, за допомогою якого внутрішнє мовлення перетворюється у висловлювання [12:34]. Отже, глибинну (семантичну) структуру речення (той чи інший пропозиційний концепт) можна визначити як систему смислових відношень, які виражаються в реченні, а його поверхневу структуру – як реально вживану в процесі мовної комунікації граматичну форму (“формулу будови”). Елементами глибинної структури речення є лексеми, між якими встановлюються денотативно значущі, ті, що відображають відмінності в описуваній ситуації глибинні синтаксичні відношення (наприклад, “дія та її актанти – діяч, об’єкт дії та ін.; “дія та обставини її тривалості” тощо. Елементами поверхневої структури речення є конкретні словоформи, між якими існують поверхневі синтаксичні відношення (“екзоцентричний” і “ендоцентричний” зв’язок з поділом останнього на підрядний, сурядний та ін.). Та сама глибинна структура може реалізуватися, залежно від комунікативних, прагматичних і внутрішньомовних чинників, у вигляді різних поверхневих структур, які перебувають у певних трансформаційних відношеннях.

Крім того, на основі протиставлення поверхневої та глибинної структур речення, є можливість перенести протиставлення варіативних і функціональних відмінностей на рівень синтаксису: відмінність між глибинними структурами є функціональними, семантично (денотативно) значущими, тоді як відмінності між поверхневими структурами, що репрезентують одну й ту ж глибинну структуру, за своїм характером є варіативними. Відмінність між глибинними й поверхневими структурами дає підстави формально обґрунтувати явища омонімії та синонімії. Синтаксичними омонімами є конструкції, які мають одну поверхневу структуру, що репрезентує різні глибинні структури, наприклад, *запрошення письменника*, яке може репрезентувати дві різні глибинні структури – (*письменник*) + (*запрошувати* + *когось*) і (*хтось*) + (*запрошувати* + *письменник*). Навпаки, до синтаксичних синонімів належать конструкції, які мають різну поверхневу структуру при однаковій глибинній, наприклад, *Студенти, які склали екзамени...* і *Склавши екзамени, студенти...* [3:55].

За Н.Хомським, глибинні структури трактуються як вихідні одиниці, від яких за заданим правилом “породжуються” (виникають) поверхневі структури. Це не означає, що при дослідженні синтаксичної будови мови недооцінюється поверхнева структура, оскільки глибинна структура розкривається лише через поверхневу, за її допомогою. Звичайно, глибинні структури осмислюються дослідником із поверхневої структури шляхом зіставлення, порівняння і встановлення в них спільних ознак, “семантичних інваріантів синтаксису”, проте вони є відображенням реальних відношень, що об’єктивно існують в

мові, хоча й не подані при безпосередньому спостереженні. У цьому значенні глибинна структура речення також є формально вираженою, хоча й не безпосередньо в конкретному реченні, а непрямо, через зіставлення відповідного речення з іншими реченнями тієї ж мови, з якими воно перебуває в системних структурно-семантичних відношеннях, наявними в реальній дійсності.

Слід зазначити, що поняття “глибинної” і “поверхневої” структура має кілька тлумачень. Так, при денотативному підході вивчення семантики речення спрямоване на структуру відображуваної в реченні ситуації, тобто денотативний (референтний) підхід має на меті визначити відношення між реченням і відображуваною в ньому ситуацією. Згідно з трактуванням В.Г.Гака [6,7,8], глибинні структури протиставляються поверхневим за способом найменування тієї чи іншої ситуації. “Якщо розглядати висловлювання як позначуване стосовно відрізка ситуації, то глибинні структури відображають прямі номінації, де елементи позначуваного використовуються в своїх прямих значеннях і первинних функціях, для вираження яких вони й були сформовані в мові, а поверхневі структури як непрямі номінації, елементи яких використовуються в переносному значенні, в похідній, вторинній функції” [6:80]. Отже, якщо структура речення відповідає відображуваній ситуації (тобто відношення між членами речення відображають реальні відношення між учасниками ситуації), то таке речення є прямою номінацією ситуації, наприклад, речення *Я взяв книгу* є прямою номінацією ситуації, оскільки в ньому підмет позначає активний суб’єкт дії, а прямий додаток – безпосередній об’єкт дії (такі структури В.Г.Гак називає “глибинними”). Якщо ж у структурі речення наявні якісь перетворення граматичного характеру, в результаті яких члени речення втратили пряме співвідношення з відображуваним явищем дійсності, то така структура речення є непрямою номінацією ситуації. В.Г.Гак називає її “поверхневою”. Ситуація, відображена в реченні *Книга взята мною* є непрямою номінацією (підмет позначає прямий об’єкт дії, а додаток – активний, діючий суб’єкт). Це речення виникло в результаті граматичного перетворення активного звороту в пасивний. Пор. також: *Вітер зриває листя з дерев* – пряма номінація ситуації і *Вітром зриває листя з дерев* – непряма. Проте більшість лінгвістів, слідом за Н.Хомським, побудови обох типів розглядають як поверхневі (оскільки вони репрезентовані в мовленнєвій дійсності), а глибинними вважають логічні формули (конструкти), змодельовані в інтересах однозначної інтерпретації відповідних структур. У цьому випадку між поняттями “глибинна структура” – “семантична структура” можна поставити знак рівності. Як ідентичні ці поняття інтерпретує В.В.Богданов [4:3], який одночасно з цим і термінологічно ототожнює передбачувані ним поняття “поверхневий” – “синтаксичний”.

Смисл речення має складну організацію. Для позначення її використовуються такі терміни, як “семантична структура”, “базова структу-

ра”, “внутрішня структура”, “глибинна структура” тощо. Більшість лінгвістів дотримуються такого розуміння зазначених понять: “глибинна” структура речення - це смислова (семантична) структура (пропозиція), а “поверхнева” – граматична [1:6]. Згідно з таким уживанням термінів конструкції *дебют студентів, студентський дебют, студенти дебютують* мають однакову глибинну структуру і три різні поверхневі, з яких перша і друга є непрямою номінацією ситуації, а третя – прямою.

Сучасні лінгвісти під пропозицією розуміють конфігурацію смислових одиниць, що виникає внаслідок відбиття в нашій свідомості певної ситуації як факту об’єктивної дійсності [2:62]; стабільне семантичне ядро, об’єктивну семантичну константу речення, яка відображає структуру ситуації, події [5:121-122]. Хоча цей термін запозичений з логіки, але значення його, видозмінившись, набуло сигніфікативного характеру, звільнилося від модально-часових чинників і стало основою для опису семантичної структури речення [2:62]. Основою класифікації пропозицій є дві ознаки: а) семантична природа предиката і б) зумовлені предикатом кількість і семантичні функції актантів (аргументів). З цих позицій просте речення описується як структура предиката і його актантів. Пор.: *Вирізьблену картину зробили майстерні руки*: предикат – зробили, основний актант – суб’єкт – руки і 1 актант – об’єкт та 2 означення; у реченні відображено певну ситуацію, подію, яка виражена як семантична пропозиція, що містить предикатні (вирізьблену, майстерні, зробили) і непередикатні (картину, руки) знаки. У наведеному реченні нібито “приховано” або “згорнуто” три елементарні семантичні пропозиції: картину вирізьбили, цю картину зробили чийсь руки, це руки майстерної людини. Наявність у реченні синтаксем предикатного змісту ускладнює семантичну структуру речення, що може зберігати просту будову, а може розгортатися в ускладнене і складне.

Глибинна структура, очевидно, значною мірою має логічний характер. Зауважимо, що в багатьох працях логіків і граматистів вказується на вплив мови на мислення, на план вираження думки, яка створюється в мовному середовищі й безкінечна щодо форм вираження. Процеси мовотворення перебувають у центрі уваги психологів, граматистів, спеціалістів у галузі загального мовознавства, які стверджують, що мовотворення – “це найменшою мірою акт передачі готової думки, або акт механічного поелементарного перекладу з якогось внутрішнього коду на натуральну мову” [10:4]. Матеріально виявлена мова – це й не реалізація якихось первинних психічних образів. Як зазначає О.С.Мельничук, “мовотворення здійснюється на матеріальній основі – лише з використанням існуючих зразків” [11:19]. Це означає, що мовотворення як факт, за термінологією В.В.Виноградова, словесного мислення, повертається словесною стороною до опису реальних у кожній мові структур, зокрема найпростіших – елементарно простих речень.

Словесне мислення створює категорію лінгвістичного значення, лінгвістичної семантики. Не можна стверджувати, що значення пропозиції прямо співвіднесене з лінгвістичним значенням, наприклад простого речення, оскільки, на думку Л.О.Кадомцевої, тоді потрібно було б у кожному реченні знайти лише компоненти його пропозиційної будови і цим вичерпати його аналіз [9,:9]. Але для лінгвістики, яка неодмінно передбачає аналіз речення, однозначне ототожнення речення з відображеною у ньому логічною семантикою недостатнє. Тут важливим є саме перехід (і мовний його вираз) від пропозиції до її вираження у реченні. Тоді можна говорити, що в багатьох моментах пропозиційна і реченнєва семантика неадекватні не через факт неуподібнення, а через факт різних акцентів у семантиці речень, які в конкретний час з певною комунікативною метою є вагомими й тому виражені дібраною для цього факту формою. Це досить важливе для граматичного аналізу положення можна проілюструвати на прикладі активних і пасивних синтаксичних конструкцій: *Талановиті митці створюють високохудожні картини* і *Високохудожні картини створюються талановитими митцями*. Семантична пропозиція в обох реченнях одна й та ж, проте синтаксична семантика в них різна. У другому прикладі виражені інші акценти, тут нібито стирається поняття логічного суб'єкта; включення речення у текст (при актуальному членуванні цього тексту) обов'язково виявить ці акценти. Отже, логічна семантика є лише ґрунтом синтаксичної, а значення кожного речення з'ясовується відповідно з формою, яка це значення виражає. І значення, і відповідна йому граматична форма речення на основі пропозиції є явищем синтаксичним, що дає можливість аналізу реальних речень як одиниць тексту. На цьому ґрунтується важливий висновок: синтаксичне оформлення пропозицій, що є планом вираження речення як семантико-синтаксичної структури, залежить від умов, які впливають із мовних ситуацій взаємодії речень; воно не впливає із самих зображуваних фактів [14:33]. Сліди словесного мислення відображено в багатьох мовних моделях простих речень; їх класифікація залежить від осмислення цих образів, як наприклад, моделей еліпсису, неповноти, нечленованих форм присудка та ін. Від того, як буде пояснюватися семантико-синтаксичне значення речення, що постає із власне семантичного, залежить типологія і класифікація речень.

В одній із ранніх праць Н.Хомського "Синтаксичні структури" [15] розглядається релевантність синтаксичної структури для семантичної інтерпретації. Автор пояснює, як смислові відмінності між двома інтерпретаціями речення *They are flying plants* можна пов'язати з різним членуванням на рівні фразової структури (тобто безпосередніх складників):

They are flying plants "Це літаючі літаки";

They are flying plants "Вони керують літаками".

Одним із суттєвих доказів на користь трансформаційного підходу для синтаксичного аналізу є можливість за допомогою цього підходу вирішити

двозначність такого типу, що не можна вирішити шляхом членування на безпосередні складники. Наприклад, порівняємо різні інтерпретації іменних груп *читання учня і читання книги*, де перша інтуїтивно пов'язується з реченням *Учень читає*, а друга з реченням *(Хтось) читає книгу*. У таких випадках трансформаційне рішення, запропоноване Н.Хомським, є формалізацією висновку, інтуїтивно визначуваного традиційними граматистами, наприклад, розмежування суб'єктного і об'єктного родового. Однак на основі синтаксичної структури не можна визначити, як взаємодіють синтаксичні й семантичні структури.

На думку Дж.Катца і Дж.Фодора [17], семантичну структуру речення можна вивести за допомогою формалізованих правил, а саме: а) значеннями лексичних одиниць речення; б) деякими трансформаціями, що використовуються при деривації поверхневої структури. Після опублікування праці Дж.Катца і П.М.Постала "Об'єднана теорія лінгвістичних описів" [18] ця гіпотеза спростовується тим, що правила семантичної інтерпретації більше не враховують трансформаційних правил, тобто перебудова моделі відбувається таким чином, що та семантична інформація, котру за попередньою версією формували правила перетворення, тепер впливає тільки з глибинної структури речення. Цей принцип полягає в тому, що трансформація не впливає на значення речення. Відповідна модель прийнята Н.Хомським у праці "Аспекти теорії синтаксису" [16] і названа ним стандартною моделлю. Структуру стандартної моделі ілюструє схема (рис.1): глибинну структуру формують правила базису; правила семантичної інтерпретації керуються цією глибинною структурою (і тільки нею), щоб утворити семантичні структури.

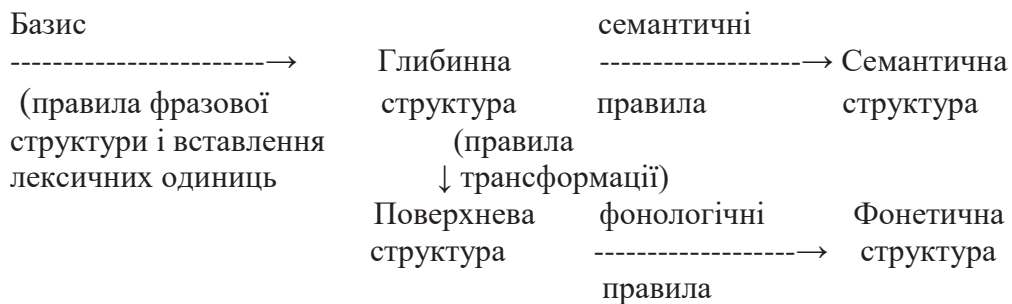

Рис.1.

Правила трансформації, що ґрунтуються на основі глибинної структури, формують поверхневі структури, котрі вводяться у фонологічний компонент для фонологічної (фонетичної) інтерпретації.

У сучасній лінгвістиці мало вчених дотримуються стандартної моделі. Серед тих, хто не дотримується, розрізняються два напрями: генеративна семантика й інтерпретаційна (генеративний синтаксис). Представники генеративної семантики вважають, що базис прямо породжує (формує) семантичні структури, які потім проектуються на поверхневі синтаксичні структури,

здебільшого без необхідності проміжного рівня – глибинної структури. Представники інтерпретаційної семантики передбачають використання стандартної моделі тому, що синтаксис передреує семантиці, але не обов’язково приймають гіпотезу про те, що мовні рівні, крім глибинної структури, нерелевантні для семантики.

Розглянемо зв’язок між синтаксичними і семантичними відношеннями та його значеннями при порівнянні генеративної та інтерпретаційної семантик. Термін “синтаксичні відношення” використовуємо, слідом за Н.Хомським, замість традиційної назви “член речення” . Ця відмінність не тільки термінологічна. У моделі Н.Хомського, глибинну структуру речення можна репрезентувати графічно як дерево фразової структури, де кожна вершина наділена символом (позначкою), що вказує на її синтаксичну категорію, наприклад, NP - іменна група, VP - дієслівна група, S - речення, V - дієслово.

Таким чином, спрощена глибинна структура речення *Хлопець написав листа* представлена на рис.2:

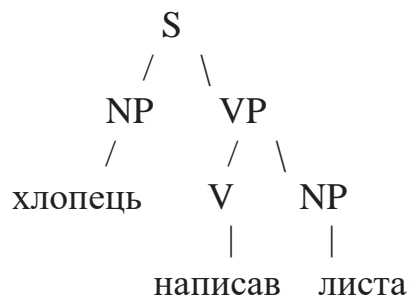

Рис.2.

З цього погляду можна було визначити, що саме ці синтаксичні категорії є “членами речення”, але, щоб уникнути непорозумінь, слід відмовитися від цього терміна. Терміни підмет, додаток визначаються як відношення (в математичному розумінні) між вершинами дерева. Наприклад, відношення підмет речення є відношенням між вершиною S і вершиною NP, над якою S безпосередньо домінує:

$$\text{підмет} = (S, NP)$$

таким же чином, відношення додаток є відношенням між дієслівною групою і NP, над якою вона безпосередньо домінує:

$$\text{додаток} = (VP, NP).$$

Отже, синтаксичні відношення виводяться із фразового членування і не потребують самостійного формулювання.

Традиційна граматики значно менше приділяє уваги семантичним відношенням. Однак досить легко можна довести, що синтаксичні й семантичні відношення не знаходяться у взаємно однозначній відповідності. Пор. приклади: *Петро відчинив двері* і *Двері відчинилися*. Із синтаксичного погляду підметами цих речень є, відповідно Петро і двері, в реченні 1 є додаток двері, у 2 реченні додатка немає. Навіть інтуїтивно відчувається тісна семантична подібність між додатком двері в реченні 1 і підметом двері у реченні 2, хоча

подібність не впливає із синтаксичного членування. Це семантичне відношення назвемо об'єктним (пор. об'єкт), тобто в обох реченнях *двері* є об'єктом (перебуває в об'єктному відношенні до дієслова). Користуючись традиційною термінологією, підмет речення 1 *Петро* можна назвати *агенсом* (пор. агентивне відношення).

Важливо, що застосування трансформацій, наприклад пасивізації, не впливає на семантичні відношення. У реченні: *Двері були відчинені Петром*

Петро є агенсом, *двері* залишається об'єктом, незважаючи на те, що змінюються синтаксичні відношення, виражені глибинною структурою. Відповідне визначення синтаксичних відношень стосується тільки рівня глибинних структур, але нескладно розширити це визначення, щоб охопити і похідні (проміжні та поверхневі) структури. Для речення 3, наприклад, можна зазначати, що по відношенню до поверхневої структури підметом є *двері*, причому *Петром* буде обставиною способу дії. Такі похідні синтаксичні відношення важливі в українській мові: вони визначають вибір відмінків і узгодження присудка з підметом, наприклад: *Хлопчик відчиняє двері* і *Двері відчиняються хлопчиком*. На цій підставі можна уточнити традиційне протиставлення “логічного” і “граматичного” підметів.

Отже, зв'язок між структурною та пропозиційною організацією речення здійснюється формально-синтаксичними трансформаціями, що моделюють множину синтаксичних дериватів пропозиційного інваріанта синтаксичної структури та множину альтернативних осмислень структурної організації, якій властива конструктивна омонімія.

Такого типу відношення розглядають з іншого погляду представники структурної лінгвістики, наприклад С.К.Шаумян (структурна семантика), Т.П.Ломтєв (структура речення як система відношень), Ч.Філлмор (теорія відмінків), О.І.Москальська (синтаксична семантика) та ін.

Слід наголосити на практичному значенні теорії глибинних структур також для лінгвістичної теорії перекладу [13], оскільки при перекладі глибинна структура речення залишається незмінною, а поверхнева структура зазнає, у переважній більшості, різних трансформацій.

Теорія поверхневої і глибинної структури речення дає можливість перенести на синтаксичний рівень протиставлення відмінностей варіативних і функціональних, по-новому осмислити поняття “еліпсис” як “стирання” або заміна нулем у поверхневій структурі речення тих чи інших елементів його глибинної структури. Поняття “глибинної структури” застосовується у галузі синтаксичної семантики, проте глибинні синтаксичні відношення не є абстрактно-логічними категоріями, що перебувають у сфері “чистого мислення”. Як і всі мовні категорії, вони формально виражені, але не безпосередньо, а непрямо, через поверхневу структуру речення, що розглядається в її відношеннях із поверхневими структурами інших речень. Теорія поверхневих і глибинних структур спричинює обґрунтування явища

синтаксичної омонімії і синонімії та знімає ряд дискусійних питань, пов'язаних із трактуванням синтаксичних відношень між словами в реченні.

Література:

1. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища школа, 1984. – 158с.
2. Баландіна Н.Ф. Предикатно-аргументне представлення семантики речення // Мовознавство. – 1992. - №2. – С.60-65.
3. Бархударов Л.С. О поверхностной и глубинной структуре предложения// Вопросы языкознания. – 1973. - №3. – С.50-61.
4. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
6. Гак В.Г. К проблеме синтаксической семантики (семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур) // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М.: Наука, 1969. – С.77-85.
7. Гак В.Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики. 1972. – М.: Наука, 1973. – С.349-372.
8. Гак В.Г. К проблеме соотношения языка и действительности // Вопросы языкознания. – 1972. - №5. – С.12-22.
9. Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.Вища школа, 1985. – 126с.
10. Кацнельсон С.Д. Речемысленные процессы // Вопросы языкознания. – 1984. - №4. – С.1-13.
11. Мельничук О.С. Принципи вивчення природи мови // Методологічні питання мовознавства. – К., 1966. – С.17-38.
12. Москальская О.И. Проблемы семантического моделирования в синтаксисе // Вопросы языкознания. – 1973. - №6. – С.33-43.
13. Найда Ю.Ф. Наука перевода // Вопросы языкознания. – 1970. - №4. – С.3-14.
14. Распопов И.П. Несколько замечаний о так называемой семантической структуре предложения // Вопросы языкознания – 1981. - №4. – 25-34.
15. Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. – Вып. II. – М., 1962. – С.412-636.
16. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. Перевод с англ.. В.А.Звегинцева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. –259 с.
17. J. Fodor, J. Katz. The Structure of a Semantic Theory // Readings in the Philosophy of language. Englewood Cliffs, N.Y., 1964.
18. J. Katz, P. Postal. An integrated theory of syntactic description, Cambridge (Mass.), 1964.

Н.М.Герета

ДІАЛОГ ЯК СКЛАДНИК ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

Комунікативна функція мови знаходить своє вираження в усному або писемному мовленні. У процесі спілкування виникає потреба передати чуже